

प्रकरण ५ वे

निष्कर्ष

प्रकरण ५ वे

निष्कर्ष

अ) सारांश

“ १९ व्या शतकातील स्त्री हक्कांची मांडणी : 'स्त्री-पुरुष तुलना' व 'स्त्रीधर्मनीति' यांच्या विशेष संदर्भात” या संशोधन विषयामध्ये १९ व्या शतकातील स्त्री हक्कांचा अभ्यास 'स्त्री-पुरुष तुलना' व 'स्त्रीधर्मनीति' या पुस्तकांसंदर्भात केला आहे. या संशोधनात वरील दोन पुस्तकांचा अभ्यास करताना ताराबाई व रमाबाईची जडण-घडण, व्यक्तिचित्रण, त्यांनी केलेले सामाजिक कार्य, या पुस्तक लिखाणामागील पार्श्वभूमी, त्यांनी मांडलेले स्त्री-प्रश्न, त्यांचे विचार दृष्टिकोन, भूमिका यांचा तौलनिक अभ्यास करण्यात आला आहे.

प्रकरण एक - प्रस्तावनेमध्ये १९व्या शतकातील स्त्रीप्रश्नांची चर्चा करण्यात आलेली आहे. १९ व्या शतकात बालविवाह, जरठ-बाला विवाह, विधवा पुनर्विवाह बंदी, सती, स्त्रियांना शिक्षण घेण्यास बंदी, भ्रुणहत्या असे अनेक प्रश्न होते. यामध्ये स्त्री जीवन भरडले जात होते. या प्रश्नातून स्त्रीला मुक्त करण्यासाठी महाराष्ट्रातील काही शिक्षित सुधारक वर्ग पुढे सरसावला. या समाजसुधारकांचा व त्यांनी केलेल्या कार्याचा अभ्यास प्रस्तुत प्रकरणात केला आहे. यामध्ये महात्मा फुले, गो.ग. आगरकर, मलबारी, बाबा पद्मनजी, लोकहितवादी, महर्षि कर्वे अशा महाराष्ट्रातील सुधारकांच्या कार्याची चर्चा केली आहे. तसेच सदर प्रकरणात स्त्री-पुरुष तुलना व स्त्रीधर्मनीति या पुस्तकांसंबंधी झालेल्या संशोधनाचा आढावा घेण्यात आला असून प्रस्तुत विषयाचे महत्त्व स्पष्ट करण्यात आले आहे. संशोधन पद्धती, उद्दिष्टे, प्रकरण योजना याचाही तपशील सदर प्रकरणात समाविष्ट करण्यात आला आहे.

प्रकरण दोनमध्ये - 'स्त्री-पुरुष तुलने' ची मूळगामी मांडणीचा अभ्यास केला गेला आहे. यामध्ये ताराबाईची जडण-घडण, व्यक्तिमत्त्व, कौटुंबिक पार्श्वभूमी व 'स्त्री-पुरुष तुलने' मध्ये घेतलेली बंडखोर भूमिका याविषयी चर्चा केली आहे. बालविवाह, सक्तीचे वैधव्य, विधवा पुनर्विवाह, स्त्रीधर्म, स्त्री परस्परपूरकता, स्त्री शिक्षण, पुरुष सत्ता, स्त्री-पुरुष नाते, स्त्रियांची अंधश्रद्धा, इंग्रजी राजवटीबाबत दृष्टिकोन याविषयी ताराबाईनी स्त्री-पुरुष तुलनेमध्ये घेतलेल्या भूमिकेचा अभ्यास या प्रकरणामध्ये केला आहे. शास्त्रकर्ते व पुरुषसत्तेने स्त्रीवर लादलेल्या बंधनास ताराबाईनी झुगारलेले आहे. पुरुषसत्तेच्या कावेबाजपणाला अधोरेखित केले आहे. स्त्रीवरील अन्याय स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी 'स्त्री-पुरुष तुलना' मध्ये शास्त्रकर्त्यांना सडेतोड प्रश्न विचारले आहेत. त्याचबरोबर स्त्रियांनाही मर्यादा पालनाचे मार्गदर्शन केले आहे. स्त्रीची बाजू मांडतानाच ताराबाईनी यामध्ये स्त्री-पुरुषांच्या परस्पर पूरकतेचे महत्त्वही स्पष्ट केले आहे. या सर्वांविषयीची चर्चा या प्रकरणामध्ये केली आहे.

प. रमाबाईची 'स्त्रीधर्मनीति' मधील भूमिका प्रकरण तीनमध्ये मांडण्यात आली आहे. यामध्ये रमाबाईची जडणघडण, कौटुंबिक पार्श्वभूमी, सामाजिक संस्थात्मक कार्य तसेच त्यांच्या इतर पुस्तकांचा आढावा 'स्त्रीधर्मनीति' पुस्तकामध्ये घेतलेली भूमिका यांचा अभ्यास केलेला आहे. ज्ञान, आत्मोन्नती, स्वाधीनता यांची आवश्यकता, शिक्षणाची आवश्यकता, स्त्रियांचा आत्मसंयम व आत्मसन्मान, धर्मपालनाचा आग्रह, स्त्री-पुरुष परस्परपूरकता, बालविवाह, विवाहविषयक स्वाधीनता, स्त्रियांवरील अत्याचार, अंधश्रद्धा, स्त्रीस दुराचरणाचा त्याग करण्याचा उपदेश, दानधर्म व अर्थव्यवहारासंबंधी उपदेश, बोलक्या सुधारकांवर टीका अशा मुद्द्यांद्वारे रमाबाईचे 'स्त्रीधर्मनीति' मधील भूमिकेची चर्चा या प्रकरणामध्ये केली आहे. हे पाहता पं. रमाबाईनी यामध्ये काहीशी परंपरावादी भूमिका घेतल्याचे दिसते. तसेच त्यांनी स्त्रियांनाच स्त्रियांच्या बंधनातील जीवनास जबाबदार

धरले आहे. व त्यातून मुक्त, स्वतंत्र होण्यासाठी त्या स्त्रियांनाच उपदेश करतात व स्त्रियांना मर्यादशील जीवन जगण्याचा उपदेश करतात.

ताराबाई व रमाबाईची भूमिका पाहता, असे दिसून येते की, या दोघींची मते समान असली तरी काही ठिकाणी मतभिन्नता आढळते. ताराबाई पुरुषी सत्तेच्या आरेरावीला बंडखोर वृत्तीने विरोध करतात. पं. रमाबाई मात्र यावेळी मवाळवादी व परंपरावादी भूमिका घेताना दिसतात. यामुळे याविषयाचा तौलनिक अभ्यास प्रकरण चार 'स्त्री-पुरुष तुलना' व 'स्त्रीधर्मनीति' यांचा तौलनिक अभ्यास' यामध्ये केला आहे. ताराबाई व रमाबाई स्त्री अन्यायाविरुद्ध लिहित असल्या तरी त्यांच्या दृष्टीकोनामध्ये भिन्नताही आढळून येते. ताराबाई स्त्री अन्यायास पुरुषांना जबाबदार धरून त्यासाठी पुरुष सत्ताकतेस जबाबदार धरतात. तर रमाबाई स्त्रीवरील अन्यायास पुरुषांबरोबरीने स्त्रियांनाही जबाबदार धरतात. स्त्रीच्या दुर्वर्तनामागे धर्मशास्त्र व पुरुष जबाबदार असल्याचे ताराबाई व रमाबाई दोघीही मानतात. दोघीही बालविवाहाला विरोध करतात. बालविवाहाबाबत रमाबाई योग्य वय सांगतात. मात्र ताराबाई अशा वयाचा उल्लेख कुठेही करत नाहीत. अंधश्रद्धा, स्त्री शिक्षणाबाबत दोघीही विचार मांडतात. रमाबाई अर्थप्राप्तीकरण्यास स्त्रियांनी शिक्षण घेतले पाहिजे असे मत मांडतात. तर ताराबाई हा विचार मांडत नाहीत. ताराबाई व रमाबाई इंग्रजी राजवटीबाबत कौतुक करतात. मात्र ताराबाई इंग्रजी राजवटीमुळे देशाचे आर्थिक नुकसान होते असे मत मांडतात. मात्र रमाबाई असे मत कुठेही मांडताना दिसत नाहीत. अशाप्रकारच्या दोघींच्या विचारात मतभिन्नता असली तरी दोघींची स्त्री-प्रश्न सोडविण्याची तळमळ समानच आहे. ताराबाई व रमाबाई यांना स्त्री-पुरुष असमानतेची जाणीव झाल्याचे जाणवते.

ब) निष्कर्ष

१९६० नंतर स्त्रीवादाच्या अभ्यासाची दुसरी लाट सुरु झाली आणि स्त्रीवादी विचारांना नवनवीन धुमारे फुटू लागले. विशेषतः जहालवादी स्त्रीवादाने स्त्रीवादाच्या चर्चाविश्वात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. परंतु, स्त्रीवाद हा प्रामुख्याने पश्चिमी देशांमध्येच उदयाला आला आहे अशी धारणा आहे. वास्तविकता भारतातही स्त्रीवादाचा विकास १९ व्या शतकापासूनच सुरु झाला. इंग्रजी शिक्षणाने जागृत झालेल्या उच्च शिक्षितांनी समाजसुधारणेसंबंधी प्रयत्न सुरु केले. आणि त्यामध्ये स्त्रीप्रश्न हा अग्रेसर होता. विविध समाजसुधारकांनी स्त्रीप्रश्नासंबंधी जे विचारमंथन केले त्यावरून भारतीय विचारवंत स्त्रीप्रश्नांसंबंधी कसा विचार करतात याची सुसंबद्ध मांडणी करणे शक्य आहे. या सुधारकांच्याबरोबरच काही विवेकशील अशा क्रांतीकारी स्त्रियांनी आपल्या विचारांनी आणि कार्य कर्तृत्वांनी स्त्रीप्रश्न ठळकपणे पुढे आणला. या सर्व विचारवंतांच्या चर्चाविश्वात स्त्रीप्रश्नासंबंधी जे मुद्दे पुढे आले ते भारतीय स्त्रीवादाची पायाभरणी करणारे ठरले. त्यामुळे भारतात १९ व्या शतकातच स्त्रीवादाचा उदय झाला असे म्हणात येईल. हा स्त्रीवाद पाश्चात्य स्त्रीवादापेक्षा भिन्न होता कारण येथील स्त्रियांचे प्रश्न भारतीय समाजव्यवस्थेच्या संदर्भात निर्माण झाले होते. स्त्रियांच्या दुय्यमत्वास प्रथा, परंपरा, धर्मशास्त्र यांचा आधार होता आणि ह्या सर्वांना विवेकाच्या आधारे आव्हान देवून सुधारकांनी स्त्रियांना माणूस म्हणून कसे जगता येईल, स्त्रियांचेवर होणारे अन्याय, अत्याचार कसे दूर होतील, स्त्रियांचे दुय्यमत्व कसे संपुष्टात येईल यासंबंधीचे विचारमंथन या शतकामध्ये घडून आले. या पार्श्वभूमीवर भारतात ज्या स्त्रीवादाची सुरुवात १९ व्या शतकात झाली. त्यास योगदान देणाऱ्या दोन महत्त्वाच्या विदुषींचे वैचारिक धन तपासणे गरजेचे आहे. तसेच त्यांनी भारतीय स्त्रीवादाला कशाप्रकारे योगदान दिले, स्त्रीप्रश्नासंबंधी भारतामध्ये कशा प्रकारे जागृती घडवून आणली हे ही अभ्यासणे गरजेचे आहे. म्हणूनच सदर संशोधनामध्ये ताराबाई शिंदे आणि पं. रमाबाई यांच्या

अनुक्रमे 'स्त्री-पुरुष तुलना' व 'स्त्रीधर्मनीति' या पुस्तकांद्वारे स्त्रीप्रश्न कशाप्रकारे मांडण्यात आला याचे विवेचन करण्यात आले. तसेच दोघींनीही सदर पुस्तकांद्वारे भारतीय स्त्रीवादास कोणते योगदान दिले याचाही अभ्यास करण्यात आला आहे.

ताराबाई शिंदे या बहुजन समाजातील स्त्रीने आपल्या वैयक्तिक अनुभवाच्या आणि आकलनाच्या आधारे समाजात घडणाऱ्या घडामोडींचे चिकित्सक परिक्षण केले आणि त्या अस्वस्थ झाल्या. विजयालक्ष्मी ही ब्राह्मण विधवा अनैतिक संबंधातून गरोदर राहिली आणि समाजाच्या भीतीने तीने भुणहत्या केली. परंतू, कोर्टाने मात्र तिला जन्मठेपेची शिक्षा सुनावली. मात्र या कृत्यात समाजाने पुरुषाला दोषी धरले नाही. या घटनेनंतर तत्कालिन वृत्तपत्रांनीही विजयालक्ष्मीला दोषी मानले. वास्तविकता सक्तीचे वैधव्य, पुनर्विवाहास बंदी, समाजाची भीती यामुळे विजयालक्ष्मीच्या जीवनात हा दुःदैवी प्रसंग ओढवला होता. या घटनेनंतर ताराबाई शिंदे स्त्रियांबाबत समाजात होणाऱ्या भेदभावामुळे विचलित झाल्या आणि त्यांनी 'स्त्री-पुरुष तुलना' हे पुस्तक लिहिले. त्या काळात स्त्रीवादी विचारांचा फारसा प्रसार झाला नसताना ताराबाईंनी अत्यंत सडेतोड आणि तर्कशुद्ध प्रश्न उपस्थित करून स्त्रीपुरुष विषमतेसंबंधी मांडणी केली. हे करत असताना त्यांची भाषा अत्यंत परखड आणि विद्रोही होती. जणू त्या पुरुषसत्ताक व्यवस्थेला आव्हानच देत आहेत.

ताराबाई शिंदेनी या पुस्तकात बाला-जरठविवाह, विधवा पुनर्विवाह, सक्तीचे वैधव्य, केशवपन यासंदर्भात स्त्री आणि पुरुषांबाबत समाजात असणारा भेदभाव अधोरेखित केला. पुरुषांना आपली पत्नी मेली की दुसरा विवाह करण्याची मुभा, असे स्त्रियांना मात्र नाही. नवरा मेली की स्त्रियांना सक्तीचे वैधव्य याउलट पुरुषांना मात्र पुनर्विवाहाची मुभा, एकापेक्षा अधिक लग्ने करण्याची मुभा या भेदभावाकडे ताराबाई निर्देश करतात. त्याचप्रमाणे व्यक्तित्वे जीवन आमूलाग्र बदलणाऱ्या विवाहासंबंधी आपले मत प्रकट करण्याचे स्वातंत्र्य स्त्रीला नसते. तिच्या वाट्याला केवळ दुय्यमत्व आणि शोषणच

येते असेही त्या सांगतात. रूढी, परंपरांमुळे स्त्रियांवरील हे शोषण अधिकच बळकट होते. हे ओळखूनच ताराबाई या रूढी-परंपरांवरही हल्ला चढवितात. ताराबाईंच्या मते, स्त्रिया अज्ञानी असल्यामुळे त्या अन्याय सहन करतात, जर त्यांनी शिक्षण घेतले तर त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाचे आकलन त्यांना होईल. अशी भूमिका त्या मांडतात. ताराबाईंवर सत्यशोधक समाजाच्या विचारांचा प्रभाव होता आणि म्हणून स्त्री आणि पुरुषांना निसर्गानेच परस्परांसाठी निर्माण केले आहे याचे आकलन ताराबाईंना झाले. त्यांच्यामते, स्त्री-पुरुषांचे निसर्गदत्त कार्य व कर्तव्य वेगवेगळे असले तरी ते दोघेही परस्परांना पूरक आहेत. त्यांनी परस्परांविषयी आदर जपला पाहिजे. तसेच परस्पर समाननिष्ठा जपल्या पाहिजेत. स्त्री-पुरुषांनी परस्पर प्रेमाने, आनंदाने रहावे, त्यांच्यात श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेदभाव असू नये असे ताराबाईंचे मत असल्याचे दिसते.

ताराबाई शिंदेनी स्त्री-पुरुष तुलना करताना पुरुषश्रेष्ठत्वाच्या पुरुषांच्या भावनेवर जोरदार हल्ला चढविला आहे. एकूणच ताराबाईंना पुरुषसत्ताक समाजाचे आकलन झाले होते असेच त्यांच्या विवेचनावरून आढळते. आधुनिक कालखंडातील जहाल स्त्रीवाद्यांनी “पुरुषसत्ता” ही संकल्पना स्त्रीवादी विचारांना बहाल करून या विचारांमध्ये मोठ्या प्रमाणात भर घातली आहे. ताराबाई “पुरुषसत्ता” असा शब्दप्रयोग करीत नसल्या तरी त्यांचे एकूण विवेचन पुरुषसत्तेचे विश्लेषण करणारेच आहे. कुटुंबामध्ये पुरुषांचे वर्चस्व कसे असते, स्त्रियांच्या दुःवर्तनास पुरुषच कसे जबाबदार असतात, पुरुषांच्या विषयलोलूपतेचा परिणाम स्त्रियांवरच कसा होतो, भास्तातील शास्त्रेही पुरुषांनाच कशी अनुकूल आहेत आणि स्त्री विरोधी कशी आहेत याचे विवेचन ताराबाईंनी केले आहे. ताराबाईंचे हे विचार काळाच्या कितीतरी पुढे जाणारे आहेत. वास्तविकता १९६० नंतर जहालवादी स्त्रीवाद्यांनी “पुरुषसत्ता” ही संकल्पना मांडली पण ताराबाई मात्र १८८२ च्या या पुस्तकातच त्यासंबंधीचे विवेचन करतात. दुःदैवाने भारतीय स्त्रियांचे एकूणच स्त्रीवाद्याला असणारे योगदान अधोरेखित झालेले नाही.

ताराबाई शिंदेंचे 'स्त्री-पुरुष तुलना' १८८२ साली प्रकाशित झाले. त्यानंतर काही दिवसांच्याच अंतराने पं. रमाबाईचे 'स्त्रीधर्मनीति' हे पुस्तक प्रकाशित झाले. पं. रमाबाई विद्यासंपन्न आणि बंडखोर वृत्तीच्या होत्या. त्याकाळात त्यांनी आंतरजातीय विवाह केला होता. तसेच आपल्या बंधुसमवेत त्यांनी आपल्या आई-वडीलांच्या प्रेतास खांदा देवून हिंदू धर्मातील रुढींना झुगारून दिले होते. परदेशी जावून शिक्षण घेण्यासाठी, निधी जमा करण्यासाठी रमाबाईंनी 'स्त्रीधर्मनीति' हा ग्रंथ लिहिला. हे पुस्तक लिहिण्यामागे रमाबाईंचा हेतू स्त्रियांना मार्गदर्शन करणे, स्त्री उन्नतीसाठी दिशादर्शन करणे हा होता. त्याचबरोबर स्त्रियांना अन्याय्य परिस्थितीतून बाहेर काढण्यासाठी, स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी स्त्रियांनी कसे वर्तन करावे हा ही उद्देश या पुस्तक लिखाणामागे होता.

पं. रमाबाईंनी सर्वप्रथम स्त्रियांनी ज्ञान घेऊन आत्मोन्नती करावी हे अधोरेखित केले. त्यांच्यामते, प्रत्येक व्यक्तिला स्वतःच्या मनाप्रमाणे व बुद्धिप्रमाणे राहण्याचे स्वातंत्र्य आहे. परंतु, स्त्रिया मात्र स्वतंत्र किंवा स्वाधीन नाहीत. स्त्रियांनी स्वतंत्र व्हावयाचे असेल तर त्यांनी आत्मावलंबी झाले पाहिजे, स्वतःमध्ये आत्मसन्मान निर्माण केला पाहिजे, आणि त्याच्या जोडीला आत्मसंयमही ठेवला पाहिजे. रमाबाईंच्या मते, आत्मसंयम आणि मर्यादशील वर्तन यामुळे स्त्रिया समाजात प्रतिष्ठा मिळवू शकतील. हे करण्यासाठी धर्म आणि नीतिनुसार वर्तन स्त्रियांनी केले पाहिजे. म्हणूनच रमाबाई स्त्रियांना

- १) धैर्य,   २) क्षमा,   ३) मनोनिग्रह,
- ४) अस्तेय ,   ५) बाह्य व आंतरिक शुचिता, ६) इंद्रियनिग्रह,
- ७) धर्मसंबंधी बुद्धी,   ८) विद्या,   ९) सत्य,   १०) राग, द्वेष, मत्सर

या वाईट गुणांचा त्याग हे सर्व गुण संपादन करून स्त्रिया आपले आत्मसंयम वाढवू शकतात. पर्यायाने त्याचा उपयोग त्यांना आत्मसन्मान वाढविण्यासाठी होईल असे रमाबाई सूचित करतात. स्त्रियांनी गृहकृत्ये करताना कसे वागावे, तिने आपल्या पतीशी कसे वागावे याचेही निर्देशन ताराबाईंनी या पुस्तकामध्ये केले आहे. स्त्रियांनी दुर्गुणांपासून

दूर रहावे, पतीव्रतेचे सोंग करू नये, घरातील सर्व व्यक्तींशी चांगले वर्तन ठेवावे, कोणाचीही निंदा करू नये, स्त्रीने पतीचा सन्मान करावा, त्यास साथ द्यावी, पतीची खुशामत न करता त्यास दुराचरणापासून परावृत्त करावे असा सल्ला रमाबाई स्त्रियांना देतात. पतीच्या प्रेमप्राप्तीसाठी रमाबाई स्त्रियांना पतीच्या आवडीप्रमाणे वागण्यास सांगत असल्या तरी त्या पतीच्या धर्मविरुद्ध आचरणात साथ न देण्याचे सांगतात. एकीकडे त्या स्त्रियांच्या स्वायत्ततेबद्दल, आत्मोन्नतीबद्दल भूमिका घेत असल्या तरी स्त्रीचे अस्तीत्व गृहीणीपदाशी जोडून त्यावर मर्यादाही घालतात. अर्थात, १९ व्या शतकात गृहीणपदाव्यतिरिक्त स्त्रीचे स्वायत्त अस्तित्व याची कल्पनाही करणे अवघड होते. समाजालाही ते रुचत नसते. आणि प्रस्तुत ग्रंथ रमाबाईंनी स्त्रियांना उद्देशून केलेला असल्यामुळे तत्कालिन समाजातील स्त्रीविषयक धारणेला आव्हान देवून आपली भूमिका स्त्रियांना पटवणे अवघड आहे याचेही भान रमाबाईंना होते. वस्तुतः रमाबाई अत्यंत बंडखोर होत्या. नंतरच्या लिखाणात त्यांनी हिंदू धर्मातील स्त्रियांच्या दुय्यमत्नासंबंधी प्रश्नही उपस्थित केले होते. परंतू या पुस्तकात मात्र त्यांची भूमिका काहीशी समाजमान्यतेस सुसंगत अशीच राहिली असल्याचे आढळते.

असे असले तरी स्त्री आणि पुरुष हे परस्परांना पूरक असे आहेत आणि स्त्री-पुरुष ही संसाराची दोन समान अंगे असून कोणतेही एक अंग कमी असून चालणार नाही. स्त्रियांशिवाय पुरुषांना आणि पुरुषांशिवाय स्त्रियांना पूर्णत्व येणार नाही. हा अत्यंत आधुनिक विचार या पुस्तकात करतात. त्याचप्रमाणे विवाहासंबंधीही अतिशय आधुनिक दृष्टीकोन घेतात. त्या बालविवाहास विरोध करून विवाहाचे वय २० सुचवतात. प्रेमविवाहास प्रोत्साहन देतात. आपला जोडीदार स्वेच्छेने निवडण्याचे स्वातंत्र्य प्रत्येक स्त्री पुरुषाला असावे अशीही भूमिका त्या घेतात. ताराबाईंचे 'स्त्री-पुरुष तुलना' हे पुस्तक १८८२ मध्ये प्रसिद्ध झाले तर काही दिवसांच्या अंतराने पं. रमाबाईंचे 'स्त्रीधर्मनीति' हे पुस्तक १८८२ मध्ये प्रसिद्ध झाले. ताराबाईंचा काळ १८५० ते

१९१० तर पं. रमाबाईचा १८५८ ते १९२२ हा काळ, यावरून त्या समकालीन होत्या. त्यामुळे दोर्धीची पुस्तके प्रकाशनही एकाचवेळी तसेच दोर्धीच्या स्त्रीप्रश्नांसंबंधीच्या जाणीवाही दृढ झालेल्या होत्या. त्यामुळे ह्या पुस्तकातील साम्य भेद पाहताना त्यांच्या दृष्टीकोनातील अंतरही जाणवते. ताराबाई बहुजन मराठा समाजातील होत्या. तर रमाबाई ह्या ब्राह्मण होत्या. दोर्धीनाही शिक्षण मिळाले. वर्तमानपत्रे, पुस्तके, समाजातील वावर यामुळे दोर्धीच्या स्त्रीहक्क स्त्रीप्रतिष्ठेच्या जाणीवा प्रगल्भ झाल्या होत्या. त्यामुळे त्यांनी जीवनात आलेले अनुभव यासंबंधीत दोन पुस्तकातून दर्शविले. ताराबाई कोर्टकचेरी, शेतीविषयक अर्थव्यवहार स्वतः पाहत तर रमाबाईचे शिक्षण, आंतरजातीय विवाह, धर्मांतर यावरून ताराबाईपेक्षा रमाबाई बंडखोर असल्याचे जाणवते. मात्र या दोन पुस्तकांच्या तुलनेत ताराबाई 'स्त्री-पुरुष तुलने' त पुरुषसत्तेविरुद्ध बंडखोर झाल्या आहेत. रमाबाई मात्र 'स्त्रीधर्मनीति' मध्ये काहीशी मवाळ व परंपरावादी भूमिका घेतात. ताराबाई शिंदेनी 'स्त्री-पुरुष तुलना' हे पुस्तक पुरुषांना उद्देशून लिहिले आहे. तर पं. रमाबाईनी 'स्त्रीधर्मनीति' हे पुस्तक स्त्रियांना उद्देशून लिहिले आहे. हा या दोन पुस्तकांमधील महत्त्वाचा फरक आहे. ताराबाई समाजातील स्त्रीच्या दुय्यम स्थानाबद्दल पुरुषसत्ता व त्यास आधारभूत असणारे धर्मशास्त्र याविरुद्ध पुरुषांना सडेतोड प्रश्न करतात. मात्र रमाबाई पुरुषसत्तेविरोधी भूमिका घेत असल्या तरी ह्या पुरुषसत्तेने, धर्मशास्त्रांनी सांगितलेल्या स्त्रीधर्मानुसार धर्मपालन करण्याचा उपदेश स्त्रियांना करतात व समाजातील स्त्रियांच्या दुय्यम स्थानाबद्दल स्त्रियांचे अज्ञान, आळस जबाबदार असल्याचा आरोप रमाबाई करतात.

१९ व्या शतकात लिहिलेली 'स्त्री-पुरुष तुलना' आणि 'स्त्रीधर्मनीति' ही दोन पुस्तके भारतीय स्त्रीवादाचे प्रमुख दस्तऐवज आहेत आणि या पुस्तकांच्या माध्यमातून ताराबाई शिंदे आणि पं. रमाबाई यांनी भारतीय स्त्रीवादास वैचारिक योगदान दिले आहे ते सारांशरूपाने पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.